

Kimlik ve Çokkültürcülük Sorunu

SELÇUK ERİNCİK

DR., ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Özet

Modernlik bir öz-inşa olan soyut birey üzerinde yükselmiş ve ulus-devlet bireyin siyasal yönetim şekli olmuştur. Fakat homojen bir ırk, dil ve kültüre dayanma iddiasındaki ulus-devlet ötekiler yaratmış ve onulmaz acılara yol açmıştır. Yirminci asrın ikinci yarısıyla birlikte özne ve ulus-devlet aşınma sürecine girmiştir. Öznenin tarihe, kültüre, bir bağlama yerleştirilmesi onu çevresinin ürünü olarak algılamayı doğurmuştur. Dolayısıyla öznenin kuşatıldığı dil, kültür, din gibi bağlılıklarının kimliğinin oluşumunda etkili unsurlar olduğu benimsenmiştir. Bu kabulün mantıksal sonucu bağlılıklarından mahrum edilen bireylerin varoluşsal bir eksiklik ve parçalanma hissetmeleridir. Bu nedenle ulus-devletin algılamak yerine çoğunlukla bastırıldığı farklılıklara saygı ve hak talep eden kimlik, tanınma ve çokkültürcülük siyaseti, postmodern dünyada siyasal teorinin gündemine yerleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, tanınma siyaseti, çokkültürcülük, ulus-devlet, kültür

Abstract

The Problem of Identity and Multiculturalism

Modernity raised on the individual who constructed his own self and the nation-state became the political organization of this individual. However, the nation-state that claims to be based on homogeneous race, language and culture has produced many "others" and caused fatal sorrows. With the second part of the 20. century, the subject and the nation-state underwent weakening. The placement of the subject in history, culture and a context gave rise to a perception according to which he/she was a product of their environment. Therefore it was accepted that the commitments that encompass the subject such as language, culture, religion were effective factors in the process of the making of the identity. The logical result of this acceptance is that the individuals who are deprived of their commitments feel an ontological imperfection and disintegration. That's why the politics of the identity, recognition and multiculturalism that demands

some respect and rights for those with different culture, language etc. the nation-state has usually suppressed instead of discerning has gained an important position in the political theory of the postmodern world.

Key Words: Identity, politics of recognition, multiculturalism, nation-state, culture

Giriş

Modernliğin soyut öznesinin aksine, postmodern denilen durumla birlikte bireyin tarih üstü olmadığı, bir toplumsal bağlam içinde kendini bulduğu ve oluşturduğu fikrinin yaygınlaşmasıyla, kültür öznenin vazgeçilmez bir parçası olarak belirmiş ve bireyin kimliğinden ayrılabilir bir araz olarak görülmesi zorlaşmıştır. Bir öz-inşa olarak evrensel-soyut insan doğasından bağlamsal bir inşaya yönelim, insanların farklı dil, din, etnisite, cinsiyet, renk, kültür taşıyıcıları oldukları ve bunların bireylerin kimlik oluşumlarında görmezden gelinemez katkıları olduğunun benimsenmesini beraberinde getirmiştir. Postmodern dönemde özneye özdeşleşen homojen ulus-devletin adem-i merkezileşmesiyle farklı kimlikler ve özneleri inşa edecek çok sayıda kültür sahnede yerini almıştır.

Gerçekten modern dünyada yüzlerce yaşayan dil, etnisite ve farklı kültürlerin mevcut olması ve bir iki devlet haricinde homojen bir yapının neredeyse görülmemesi, modern toplumları kimliklerinin tanınmasını ve kültürel farklılıklarına saygı gösterilmesini talep eden azınlıklarla yüzleştirmektedir.¹ Bu sorunlara “ahlâki olarak savunulabilir ve siyasi olarak geçerli yanıtlar bulmak günümüz demokrasilerinin karşısına dikilen en ciddi meydan okumadır.”² Bu doğrultuda geçen asrın son yılları bir dizi düşünsel ve politik akımın çıkmasına tanıklık etmiştir. Bu grupların egemen kültürden farklı ve bastırılmaya çalışılan adetleri, hayat tarzları bulunmaktadır. Ortak bir felsefi ve politik gündemleri olamayacak kadar farklı olmalarına rağmen bu gruplar, egemen kültürün yalnızca bir tek doğru yol olduğu şeklindeki homojenleştirici ve asimile edici baskısına karşı koymaktadırlar.³

1 Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998, s. 37. O, çokkültürcülük meselesinin tartışmalı doğasına işaret eder. Bu politikanın muhalifleri azınlıkları, toplumun ana gövdesiyle kaynaşmasını engelleyecek ölçüde gettolaşmaya ittiğini iddia ederken, taraftarları ise azınlıkları toplumla bütünleştirme hevesinin kültür emperyalizmi olduğunu savunurlar. s. 38.

2 A.g.e., s. 25-26. Ona göre, azınlıklar ile çoğunluklar dil, özerklik, temsil, eğitim müfredatı, toprak iddiası, göç ve vatandaşlığa kabul gibi hususlarda, hatta milli marş, hafta sonu tatili gibi sembolik konularda bile karşı karşıya gelmektedirler.

3 Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, çev: Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002, s. 1.

Modern bireyin yadsınamaz yapıcı parçaları olmaları hasebiyle kültürlerin tanınması, saygı gösterilmesi gereğinin belirmesi, sadece bireyler arası ve kültürel düzlemde tanınmayı değil, siyasal ve hukuksal alanda kabul görmeyi de içermektedir. Dünyadaki gelişmelere ve AB sürecine paralel olarak, memleketimizde de son zamanlarda etnik, dinsel, mezhepsel farkındalık ve bu minvalde anadilde eğitim, kadınlara pozitif ayrımcılık, din derslerinin zorunlu olup olmaması, din hanesinin nüfus cüzdanlarından kaldırılması meselesi vs. gibi hususlar kimlik ve tanınma politikalarının tezahürleri olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu makalede siyaset felsefesinin son yıllardaki bu mühim sorununu, ulus-devlet ve kimlik gibi bileşenlerine, C. Taylor (1931-) ve W. Kymlicka (1962-) gibi güçlü kuramcılara başvurarak ele almaya çalışacağız. Amacımız tecrübe edilen dönüşümlerin medeniyetimiz açısından sebep olabileceğini düşündüğümüz sınırlarına ve olanaklarına kendi zaviyemizden dikkat çekmektir.

Kimlik ve Tanınma Sorunu

Modern toplumsal ve siyasal hayatın çoğunlukla etrafında döndüğü⁴ tanınma politikası basitçe bireyin etnik kökeninin, derisinin renginin, kültürünün siyasal olarak kabul edilmesi gerekliliğini ifade eder.⁵ Tanınma ve çokkültürlülük⁶ siyasetinin doğrudan bağlantılı olduğu kimlik kavramı ise, bireyin veya grubun diğerlerinden ayrıldığı her şey anlamında kullanıldığı gibi, onların kendilerine bakışlarında önemli yeri olan seçilmiş veya miras kalmış özelliklerin bütünü için de kullanılmaktadır. Bu nedenle kimliğe bağlı farklılıkların tanınması talebi tanınma siyasetinin mühim parçalarından olarak görülmektedir.⁷

4 K. Anthony Appiah, "Kimlik, Sahicilik, Hayatta Kalma, Çokkültürlü Toplumlar ve Toplumsal Yenidenüretim", *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: Nazlı Ökten, haz: Amy Gutman, YKY, İst., 2005, s. 146.

5 A.g.m., s. 156.

6 Bu noktada belirtmeliyiz ki, makale boyunca çokkültürlülük ve çokkültürcülük aynı anlamda kullanılacaktır. İki kelime arasında birincinin toplumların heterojen doğasına işaretken, ikincinin bundan kaynaklanan bir siyasal-toplumsal hareket olduğu şeklinde ayrım yapanlar varsa da, bize göre her iki kelime birbirleri yerine kullanıldıklarında muradı karşılamaktadırlar.

7 Parekh, s. 2. Tanınma talepleri, anlayış görmek için hâkim kültüre eski türden bir ricanın ötesinde bir şeydir. Çünkü rica etmek toplumdan onay beklemek, yani onların üst konumda olduklarının kabulü demektir. Tanınma isteyenler ise, kabul, saygı ve farklılıklarının onayı için çabalarlar. Bu politikaların savunucuları gözünde onurlu bir direniş olsa da, muarızları nazarında "tüm normların ve doğru kaygısının göreceli reddini, farklılığın sırf farklı olduğu için sığ, şımarık ve sonuçta kendi kendine zarar verecek biçimde yüceltilmesini; kısaca kuralızsız arzuların ahlâk ve politikasını temsil etmektedir. s. 2.

Kimlik, kişinin bir insan olarak kendini tanımlayan temel nitelikleri anlaması gibi hususları gösterir ve kısmen tanınma veya tanınmama, çoğu zaman da başkalarının yanlış tanınması yoluyla biçimlendirilir. Dolayısıyla çevredeki insanların veya toplumun onlara kendileriyle ilgili aşığılanan, kerih görülen bir imaj yansıtımları halinde, insanların veya grupların zarar görmeleri söz konusu olabileceğı gibi, tanınmama yahut yanlış tanınma, insanı gerçeğı yansıtmayan ve çarpıtılmış bir kimliğe hapsederek baskıya dönüştürülebilir.⁸

Kimlik ve tanınma sorunlarının modern insanın gündemine girmesinde, insanın değeriyle ilgili bir değışimin etkili olduğı düşünölmektedir. Bu dönüştüm, şerefin temelini oluşturan toplumsal hiyerarşilerin çökmesi olarak tarif edilir. Sadece bazı kimselerde bulunan şeref kavramının yerini artık herkeste eşit derecede var ve modern demokrasi için zorunlu olan vatandaşlık haysiyeti almıştır.⁹ Taylor, bu düşüncenin gerisindeki sahiçilik etiğinin¹⁰ dayandığı bireysel kendini gerçekleştirme fikrinin doğır olmadığını ileri sürer:

“monolojik anlamda içsel yaratılma diye bir şey yoktur. Kimlik ile tanınma arasındaki yakın bağıntıyı anlamak için insanlık durumunun, modern felsefenin ana akımında ağır basan monolojik eğilimin neredeyse görülemez duruma getirdiğı can alıcı bir özelliğini göz önünde tutmak gerekir. İnsan yaşamının bu can alıcı niteliğı temelde diyalojik niteliktedir. Kendimiz açıklayabilecek, bu nedenle de kimliklerimizi tanımlayabilecek insanlar olma durumuna, ifadeyi olanaklı kılan zengin insan dillerini edinerek ulaşıyoruz... İnsanlar kendilerini tanımlamak için gereksinme duydukları dilleri tek başına edinmezler... Tam tersine bu dillerle, bizim için önem taşıyan başkalarıyla –George Herbert Mead’ın ‘önemli öbür kişiler’ dediğı kişilerle- girdiğimiz etkileşimler yoluyla tanışırız.”¹¹

Anlaşılabacağı gibi Taylor’a göre, münzevi bir hayat tercihi dışında kimliğin oluşturulması ve sürdürölmesi hayat boyu diyalojik bir niteliğe sahiptir. Öyleyse, kimliğı keşfetmek bu kimliğin yalıtılmışlık içinde, tek başına oluşturul-

8 C. Taylor, “Tanınma Politikası”, *Çokkültürlülük; Tanınma Politikası*, çev: Yurdanur Salman, haz: Amy Gutman, YKY, İst., 2005 “Tanınma Politikası”, s. 42.

9 A.g.m., s. 44.

10 Filozof, neredeyse bütün eserlerinde modernliğı, sebep olduğı olumlu yanlarını ve aşırılıklarını açıklamak için kullandığı sahiçilik etiğı fikrini burada da kullanmaktadır. O, modernliğin kendini gerçekleştirme kültürünün gerisindeki güçlü ahlaki ideal olduğunu belirttiğı sahiçilik etiğini, “kendine karşı dürüst olma” şeklinde betimler. Ayrıntılar için bkz. Charles Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, çev: U. Canbilen, Ayrıntı Yay., İst., 2011, s. 20-31.

11 Taylor, “Tanınma Politikası”, s. 47-48.

duğu anlamına gelmemektedir. Bilakis kimlik kısmen başkalarıyla kısmen de içsel konuşmalarla diyalog yoluyla, oluşturulmaktadır. Kimliğin içsel olarak yaratılması tam da bu sebeple tanınmaya yeni bir önem katmaktadır.¹² Fakat tanınma sorununun modern dönemlerde belirmesinin nedeni, tanınmanın eskiden herkesin sorgulamadan kabul ettiği hazır toplumsal kategoriler üzerine oturmuş olması nedeniyle toplumsal kimlik üzerine kurulmasından kaynaklanıyorken, artık kimlik içsel olarak oluşturulduğu için, böyle bir tanınmanın a priori edinilemeyeşinde aranabilir. Günümüzde kimlik/ler, tanınmayı etkileşimler yoluyla kazanmak zorundadır. Etkileşim çabaları başarısızlıkla sonuçlanabileceği için modern dönemde tecrübe edilen şey, tanınma gereksinimi değil, tanınma çabasını başarısızlığa uğratabilecek koşullardır. Bu sebeple böyle bir gereksinimin bulunduğu ilk kez kabul edilmektedir.¹³

Kimlik inşasının bireyin çevresindekilerle diyalogları aracılığıyla gerçekleşmesi anlamında diyalojik olması, çoğulculuğun diyalojik ve dinamik bireysel kimlik oluşturmanın önünü açacak biçimde, kültürel farklılıkların siyasal tanı(n)masına imkân vermek olarak anlaşılmasını icbar etmektedir. Bu liberalizmin homojen, çok sesliliğe ve kültürel farklılıklara kapalı kamusal alanını eleştirmede dayanak oluşturacak bir husustur.¹⁴ İnsan kimliği diyalojik olarak yaratılıyorsa, “kimliğimizin kamuca tanınması, kimliklerimizin diğer vatandaşlarla paylaştığımız yönleri hakkında kamunun önünde fikir alış verişinde bulunmak için bize olanak tanıyan bir politikanın varlığını gerektirecektir. Bireysel kimlikleri tanıyan bir toplum, müzakereci, demokratik bir toplum olacaktır, çünkü bireysel kimlik kısmen toplu diyaloglarla”¹⁵ oluşmaktadır.

Günümüzde tanınmanın önemi her yerde bir biçimde kabul görmektedir. Toplumsal olarak eşit tanınma talepleri yaygındır. Kimliklerin a priori belirlenmiş olmadığı, hiyerarşik ve şerefe dayalı bir tanınmanın artık yürürlükte olmadığı kitlelere nüfuz ettiği ve kimliklerin karşılıklı açık diyalogla teşekkül ettiği

12 A.g.m., s. 49.

13 A.g.m., s. 49-50. Ona göre, modern öncesi zamanlarda insanlar ‘kimlik’ten ve ‘tanınmak’tan söz etmiyorlardı. Bunun sebebi ise, insanların kimlikleri bulunmaması değil, tam tersine bu gibi kavramların sorun yaratmaktan, böyle adlar altında konuşlaştırılmasına gerek bile duyulmayacak kadar uzak olmalarıdır.

14 Levent Köker, “Charles Taylor: Kimlik/Farklılık Sorununa Sahici Demokratik Çözüm Arayışı”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, Haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul, 2005, s. 13.

15 Amy Gutman, “Giriş”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: Özcan Kabakçıoğlu, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul, 2005, s. 27.

kabul gördüğü için, eşit tanınma politikası büyük önem kazanmıştır.¹⁶ Dolayısıyla tanınma söylemi iki düzlemde hâkim hale gelmiştir. Öncelikle, “kimliği ve benliği, bizim için önem taşıyan öbür kişilerle sürekli diyalog ve savaşım içinde oluşan şeyler olarak anladığımız kişisel düzeyde. Sonra eşit tanınma politikasının giderek daha büyük bir rol oynamaya başladığı kamusal düzeyde.”¹⁷

Modern bir icat olan bireyin, modernlikten postmodernliğe geçişte kazandığı sıfatlarıyla öne çıkmasında tanınmanın kamusal boyutuna taalluk eden ulus-devletin mevzi kaybetmesinin rolü olduğu kabul edilmektedir. Ulus-devletin merkezi otoritesinden boşalan yer bireyi sarıp kuşatan bağlılıkları, kültürleri, kimlikleri tarafından doldurulmaya çalışılmaktadır. Kısacası ulus-devlet meseleyi aktif (modernlik) ve pasif (postmodernlik) olarak etkilemektedir.

Sorunun Varlık Sebebi Olarak Ulus-Devlet

Westfelia Anlaşması’ndan sonra hâkim siyasi yapı olarak ulus-devlet, erken kapitalizm ile örtüşen doğası ile egemenliğini perçinlemişti. En belirgin özellikleri gücün, otoritenin temerküzü ve meşru şiddet kullanma hakkını deruhte etmesi olan ulus-devletin mutlak ve parçalanmamış gücün merkezileşmesini sağlamada “hayali cemaatlere” dayandığı bilinen husustur. Modern dönemde homojen uluslar devleti değil, devletler kendi uluslarını, kurucu mitlerle kurmuşlardır.¹⁸ Ancak bu inşa, farklılıkların yok sayılarak, eğitime, ideolojik tarihe, nihayetinde şiddete başvurmak suretiyle insanların tesviye edilmesini de -birçok tarihsel tecrübenin de gösterdiği gibi- gerektirmektedir. Bu olgunun anlamı, “güven verici ve sıcak bir duygusal düşünce olan ulusla devletin biraz mesafeli ve soğuk gerçekliğini birleştiren”¹⁹ ulus-devlet kavramının, etnik ay-

16 Taylor, “Tanınma Politikası”, s. 50.

17 A.g.m., s. 51.

18 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev: İskender Savaşır, Metis Yay., İst., 2007, s. 20. Yazar, Gellner’in sözlerine dikkat çekiyor: “Milliyetçilik ulusların var olmadığı yerde onları icat eder.” *Uluslar, Aydınlanma’nın ilahi olarak yönetme hakkı olan hanedanlar fikrini aşındırması ile özgürlüklerini kazanmışlardır. “Bu özgürlüğün amblemi ve mihenk taşı egemen devlettir.”* s. 21-22. Bir ulusu hayal edebilmek için etkisini yitirmesi gereken üç geleneksel tasarım için bkz. s. 51. En ilginç, “kendileri de hakikatin ayrılmaz bir parçası olduklarından kutsal yazı dillerinin, ontolojik hakikate ulaşmakta ayrıcalıklı bir konuma sahip oldukları” fikrinin yitirilmesine vurgudur. s. 51.

19 Gerd Baumann, *Çokkültürcülük Bimecesi, Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek*, çev: Işıl Demirakın, Dost Kitabevi, Ankara, 2006, s. 35. Anderson ise ulusu, kendisinde egemenlik ve sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaat, bir siyasal topluluk olarak tanımlar. Anderson, s. 20. Bauman’a göre, eğitim bir çeşit yeni dinsel içerikli ulusal bilinci dimağlara yerleştirme aracı olmuştur. Hatta o, Gellner’e atıfla, “okulları ele geçirmeseydi, ulus-devletin bir hiç” olacağına dikkat çekmektedir. Baumann, s. 42. Bu durumda çokkültürcülük politikalarında eğitim müfredatının

rımları aşırp ulusu tüm etnik farklılıkları ihata eden bir süperetnos kılma arzusu gütsede, bu uğurda bazı halkları azınlıklar haline getirmiş olmasıdır. Ulus-devlet ile çokkültürcülük arasındaki gerilimin kaynağı bu noktada yatmaktadır. Süperetnos sayesinde homojenlik sağlayacağı umulan ulus-devletin nihayetinde, pek de yeknesak olmadığı anlaşıldığında, kavramın kendisinin zıt anlamlı iki kelimenin bir arada bulunduğu bir oksimoron olduğu (söz gelimi çokkültürlü ulus-devlet) dile getirilmeye başlanmıştır.²⁰ Bu husus ulus-devletin bir aşınma sürecine girdiğine ve mezkur meşruluk aşınmasının ulus devleti, “farklı yaşam pratiklerinde varlığını duyuran kültürel mensubiyet özelliklerine kapalı, ‘türdeş’ yurttaşlık anlayışına dayanan kamu alanını kültürel farklılıklara duyarlı ve saygılı bir açılım içine girmeye”²¹ zorladığına işaret etmektedir.

Benhabib, Westfalian modeli dediği ulus-devlet sisteminin “kesin olarak belirlenmiş bir bölge üzerinde, mutlak yargılama yetkisine sahip, egemen ve birleşik bir politik otoriteyi”²² gerektirdiğini vurgulamaktadır. Ancak küreselleşme, ulusal ve uluslar arası kültürel ve elektronik ağların doğuşu, yerel ve ulus ötesi siyasal aktörlerin güçlenmesi ulus-devleti örselemektedir. Ona göre “ulus-devlet, yeni çevre tarafından yaratılan ekonomik, ekolojik... ve bilişimsel sorunlarla başa çıkmak için fazlasıyla küçük; öte yandan, kimlik kaynaklı sosyal ve bölgeselci hareketlerin isteklerini uzlaştırmak içinse çok büyük”²³ görünmektedir. Çünkü modern ulus-devlet ulusal vatandaşlık kategorisine dayanır. Fakat devlet egemenliğinin aşınması ve ulusal vatandaşlık mefhumunun bölünmesi ile ulus-devletlerin kabul ettiği siyasal topluluk kavrayışının halihazırdaki çoğulcu yapının gerektirdiği üyelik algısını kapsayacak esnekliği başaramadığı bir gerçektir. Bu husus yeni üyelik biçimleri oluşmasına sebebiyet vermiştir.²⁴

farklılıkları öne çıkaran tarzda yenilenmesi taleplerinin (ülkemizin de tecrübe ettiği gibi) başat konulardan olması şartı olmasa gerektir.

20 A.g.e., s. 37. Ona göre, ulus-devlet renk, soy veya kültüre bakılmaksızın herkesin ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için mevcut olan kimliksiz bir postetnik bir alışveriş merkezi, ücretsiz saadet ve adalet dağıtan bir makine, bir ucuzluk mağazası olarak sunulmakta ve başarılı da olunmaktadır. Ne var ki, bu başarının büyük oranda Batı'nın zenginliğinden kaynaklandığı ve fakir olsaydı çatışmaların daha kanlı olacağı kabul edilmektedir. s. 38.

21 Köker, s. 11.

22 Şeyla Benhabib, *Ötekilerin Hakları, Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*, çev: Berna Akkıyal, İletişim Yay., İst., 2006, s. 14.

23 A.g.e., s. 15.

24 A.g.e., s. 11.

Ulus-devletin barındırdığı farklılıkları istikrarlı ve hakkaniyetli biçimde ihata edememesi yeni arayışları gündeme getirmiştir. Ulus-devletin kendisinin bir ürünü olduğu modernliğin etkinliğini yitirmesi ve postmodern bir dönemin tecrübe edildiği görüşleriyle el ele giden bu arayışlar, çokkültürcülük ve tanınma siyasetinin ağırlığını artırmıştır. Bu gelişmeler muvacehesinde, C. Taylor ve Will Kymlicka gibi (Québec bölgesi vasıtasıyla) çokkültürlülük ve tanınma politikalarının gündemde olduğu Kanada'lı düşünürlerin yanı sıra birçok seçkin düşünür de yazdıklarıyla literatüre katkıda bulunmuşlardır.

Çokkültürcülük ve Tanınma

Çokkültürlü bir toplum, iki veya daha çok sayıda kültürel topluluğun bulunduğu toplum olarak²⁵ tanımlanırken, “bütün milliyetler, toplumsal birlikler ve kültürel topluluklar için riski en aza indirme talebi”²⁶ diyebileceğimiz çokkültürcülük, “tekleştirilmiş bir ulusal kimliğe inananlar, kültürlerinin izini etnik kimliklerinde arayanlar ve dinlerini kültürleri olarak görenlerden oluşan üç tarafın arasında adalet ve eşitlik durumunu nasıl sağlayabileceğimizi” soran bir bilmece²⁷ olarak tezahür eder.

Küreselleşmenin, hızlı iletişimin ve ulaşımın sağladığı imkânlar aracılığıyla dünya üzerinde artık neredeyse homojen ve kapalı devre yaşayan insanlar kalmadığı müşahede edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, hemen her toplum, gittikçe daha çokkültürlü ve daha geçirgen olmaktadır. Temel siyasal ilkelerden ödün vermeksizin, insanların marjinalleşmişlik duygularını gidermek çözüm bulunması gereken bir zorluktur.²⁸ Taylor'a göre bu bizi üstün görülen kültürlerin dayatılmasından kaynaklanan çokkültürcülük sorununa getirmektedir. Artık özgül kültürlerin tanınması ve kendilerini ifade edebilmesi talebinin ötesine geçen bir istekle karşı karşıyayız. Şu an “farklı kültürlerin yalnızca varlıklarının devamına izin vermekle iktifa etmeyip, eşit değerde olduğunun” herkes tarafından kabulü

25 Parekh, s. 7.

26 M. Walzer, Yorum, *Çokkültürlülük; Tanınma Politikası*, çev: Cem Akış, haz: Amy Gutman, YKY, İst., 2005, s. 108-109.

27 Baumann, s. 7. Yazara göre, çokkültürlü üçgenin üç köşesinden biri modern Batılı ulus devlet, ikincisi etnisite, üçüncüsü ise dindir. Çözümleme için bkz. s. 25-34. Bu üç köşeden kaynaklanan tartışmalarda tehlikeye düşen şey çokkültürlülük düşüncesidir. s. 31.

28 Taylor, “Tanınma Politikası”, s. 71. Aktay, Taylor'un “farklı kültürlerin, cemaatlerin modern bir toplum içinde onurlarından taviz vermek zorunda bırakılmadan bir arada yaşayabilmelerinin imkânını araştıran ateşli bir çokkültürlülük taraftarı” olduğuna işaret eder. Yasin Aktay, “Çokkültürlülük Blok Tasavvura Yenik mi Düşüyor?” Yeni Şafak Gazetesi, 24 Eylül 2007.

istenmektedir²⁹ ve çokkültürlü politikada tanınma isteği, bireyin kültürünün ve kültürel kimliğinin tanınması şeklinde tezahür etmektedir.³⁰

Taylor için söz konusu olan baskın bir kültürün diğerlerine katlanması denilebilecek hoşgörü değil, bütün farklılıkların eşit saygı görmeleridir. Burada yine *bireysel sahiçilik* anlayışını üzerinden ilerlenir. Taylor, “bireysel özgürlük fikrini, insanın doğal hakları öğretisi uyarınca, homojenleştirilmiş bir soyut birey kavramı içinde gören ‘klasik liberal’ yaklaşımdan farklı olarak, bireylerin kendi özgün kimliklerinin farklılıklara dayalı oluşum sürecinde kültürel etkenlerin önemini vurgulamak istemektedir. Buna göre bireysel özgürlük, bireyin kendi kimliğini özgürce oluşturabilmesi ile birleşmekte ve burada özgürlüğün türdeş niteliği ile bireysel kimliğin kültürel özgünlüğü arasındaki ikilem aşılımaya çalışılmaktadır.”³¹

Kimi liberaller evrensel ortak hak ve özgürlüklerin tanınmasının yeterliliği kanaatinde olup, ırk, din, etnik köken veya cinsiyet gibi daha spesifik hususların evrensel hakların tanınması için kurumlar tarafından fark edilmek zorunda olmadıklarını düşünürler. Fakat bu fikrin çokkültürcülük adına yapılan tanınma taleplerini hoşgörüsüz kılmadığını savunanlara göre, sorulması gereken soru, insanların hayatlarında yapacakları seçimlere anlam vermede ve onları yönlendirmede kültürel bağlamlara gereksinim duyup duymadıklarıdır. Cevap “evet” ise, kültürel farklılıkların siyasi olarak tanınması gerekliliktir.³²

Çokkültürcülük sorununun bu derece gün yüzüne çıkmasına sebebiyet veren kırılmaya yol açan fay, (evrensel sabit bir insan doğası kabulünden kay-

29 Taylor, Tanınma Politikası, s. 72.

30 Susan Wolf, “Yorum”, çev: Rita Urgan, *Çokkültürlülük; Tanınma Politikası*, haz: Amy Gutman, YKY, İst., 2005, s. 86. Gutman, tanınma siyasetinin içerdiği hususları şu önemli sorularla somutlaştırır: “Kurumların özgül kimliklerimizi dikkate almadıkları, bir demokrasi, ahlâksal açıdan sorun oluşturacak biçimde bizi dışlayarak ya da ayrımcılık yaparak yüz üstü bırakmış olur mu? Kamu kurumları özgül kimliklerimizi tanımayıp yalnızca vatandaşlık hakları ve siyasal haklar, gelir, sağlık ve eğitim gibi ortak evrensel çıkarlarımızı tanırsa, ayrı kimliklere sahip vatandaşlar eşit olarak temsil edilebilir mi? İnsanlara eşit kişiler olarak saygı göstermek, her birimize diğer tüm vatandaşlarla aynı hakları vermenin ötesinde neler içerir? Kadın ya da erkek, Afrikalı-Amerikalı ya da Yerli-Amerikalı, Hristiyan, Yahudi ya da Müslüman, İngiliz, Fransız ya da Kanadalı olarak kimliklerimiz kamusal açıdan nasıl bir önem taşımalıdır? Gutman, s. 23-24.

31 Köker, s. 13. Appiah, sahiçilik etiğinin yanlış felsefi antropoloji içerdiğini savunur. Bu etik kendimi oluşturmak için kendime ait bir yolu izlememi değil, ayrıca dine, aileye, topluma, devlete, kısacası yerleşik değerlerin tümüne savaşmamı da salık verir. Fakat bu kimliğin esas olarak din, okul, toplum, devlet ve aileden edindiğim kavramlar ve pratiklerle oluştuğu göz önüne alındığında, hatalı bir tutum olarak belirir. Appiah, s. 150.

32 Gutman, s. 24-25.

naklanan) modernliğin evrensel birey hakları ile daha postmodern diyebileceğimiz (dil oyunları ve sosyo-kültürel bağlamlar içinde oluşan müşterek bir inşa olan bireyleri ihata eden) grup hakları arasındaki gerilimin boşalmasıyla tetiklenmiştir. Dolayısıyla iki hak türünün sorunun neresinde durduğuna bakmak yerinde olacaktır.

Bireysel Haklar ve Topluluk Hakları

İnsan hakları ve çokkültürlülük arasında aslında azınlık haklarının da insan hakları çerçevesinde sayılmaya başlanması ile içsel bir ilişki mevcuttur. Ancak, “globalleşen dünyaya rağmen homojen bir ulusal kimlik oluşturmaya çalışan devletleri en çok endişeye sevk eden hak kategorisi azınlık haklarıdır.”³³ Aradaki doku uyuşmazlığının nedeni evrensel bireysel haklara karşı, grup haklarının değişken, koşullu, bağlamsal ve nihayetinde, modern evrensel haklar kuramının temelini ontolojik olarak karşı olan bir şeyi, cemaatler-grupların birey üzerinde kimi zaman mutlak ve sorgulanamaz otoritesi ihtimalini içermesidir. Bu durum Baumann’ın işaret ettiği gibi, kültüre yapılan vurgu, kültürel sınırların değişken ve akışkan doğasını ihmal ederek, sıkıca kapalı imiş gibi anlaşılması tehlikesini beraberinde getirmektedir. Bunun neticesi ise, kendilerini topluluk üyelerinin üzerlerinde gören bir odağın, toplumsal uygunluğun ve kültürel bozulmamışlığın polisliğini yapan, gerçek kültürün bekçi köpeği olarak güç kazanmasıdır.³⁴

İnsanlara eşit haysiyetlerinden dolayı haklar vermek gerektiğini ileri süren evrenselci görüş en etkili biçimde Kant (1724-1804)’ta kendini gösterir. Malum olduğu üzere Kant, insanın kendi koyduğu yasaya uymasının onda saygıyı hak eden özellik olduğunu düşünmektedir. Ne var ki, farklılık politikalarında bu evrensel haysiyet düsturunun etkinliği varsa da, onun hilafına bu politikada sadece bu haysiyete sahip olmak yetmez keza onun nasıl kullanıldığı da önemli görülür. Bu da iki hak türünün pratikteki yansımaları konusunda sorun yaratır:

33 Ali Şafak Balı, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet, Öteki ile Barış İçinde Yaşamak*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 11. Yazara göre, insan hakları söylemi, sıradan insanlar yerine özgür ve rasyonel bir birey modeli üzerine inşa edilince, bu şekilde tanımlanan birey haricindekilerin de bu haklardan yararlanabilmeleri için sürekli yeni hak kategorileri ihdas etmek gerekmektedir.

34 Baumann, s. 116. Parekh de buna işaret eder. “Bireysel seçimlerden kaynaklanan farklılıkların aksine kültürden kaynaklanan farklılıklar bir miktar otorite taşır ve ortak, tarihten gelen bir anlam ve önem sistemiyle kaynaşmaları nedeniyle modellendirilip şekillendirilmiştir.” Parekh, s. 3. Bu hususta *mahalle baskısı* tartışmaları hatırlanabilir.

“Bu politikalardan birine göre, eşit saygı ilkesi, insanlara, farklılıklarını görmezlikten gelerek davranmamızı bekler... Birinci politikanın ikincisine getireceği suçlama, ikincinin ayırım gözetmeme ilkesini göz ardı ettiği. İkinci politikanın birincisine getirdiği suçlama, insanları kendilerine aykırı olarak tekörnek bir kalıba girmeye zorlayarak kimliklerini inkâr ettiği... Eşit haysiyet politikasının, farklılıkları görmezlikten gelen ve sözde yansız olan bir dizi ilkesi, aslında tek bir hegemonyacı kültürün yansımalarıdır... Bunun sonucunda, sözde adaletli olan ve farklılıkları görmezlikten gelen toplum, (kimlikleri bastırması nedeniyle) yalnızca insanlık dışı davranmakla kalmıyor, alttan alta işleyen ince ve bilinçdışı bir yolla, kendisi büyük ölçüde ayırım gözetici bir tutum içine girmiş oluyor.”³⁵

Taylor, tanınma ve kimlik sorunlarının, herkesin eşit vatandaşlar olarak eşit haklara sahip olduklarının kabul edildiği evrenselci anlayış ve modern kimlik düşüncesinin belirmesi neticesinde farklılıklar siyasetinin ortaya çıkmasıyla baş gösterdiğini ileri sürmektedir. Buna göre herkesin kendine özgü biricikliği ile tanınması zorunludur. Fakat herkesin eşit hakka sahip olduğu şeklindeki evrensel haklara ek olarak, farklılıklar politikasının kabulünü talep ettiği şey, farklı birey ve grupların sadece kendilerine ait olan, onları diğerlerinden ayırıp özel yapan özelliklerinin de kabul edilmesidir. Dikkat çekilmek istenen, tam da bu farklılıkların görmezden gelinerek, egemen kimliğin içinde eritmeye çalışılan farklılıklar olduğudur. İnsanlardan ve toplumlardan beklenen, herkesin kendini biricik kılan özgün yanını da onaylayıp toplumda ona bir yer vererek, var olan herkesin evrensel bir kimliği olduğu kabulünü hak ettiği yere oturtmaktır.³⁶

Herkesin eşit ve benzer hakları olduğunu benimseyen ve Taylor’un evrensel haysiyet politikası dediği yaklaşım, vatandaşların kendilerini birbirlerinden farklı kılan özgünlüklerine “gözlerini kapayan, ayırım gözetmeme biçimleri için savaşıırken; farklılık politikası, ayırım gözetmeme ilkesini çoğu zaman yeniden tanımlayarak bu ayırıcı özellikleri, farklı muamelelerin temeli olarak kabul etmemizi”³⁷ istemektedir. Farklılık politikası savunucula-

35 Taylor, “Tanınma Politikası”, s. 55-56.

36 A.g.m., s. 52.

37 A.g.m., s. 53. Kymlicka da azınlık haklarının evrensel insan hakları başlığı altında halledilemeyeceğini belirtir. Zira bu haklar anlayışı kültürel azınlıklarla ilgili önemli sorunları çözmede acizdir. “Parlamentolarda, bürokrasilerde ve mahkemelerde hangi dil kabul edilecektir? Her etnik ya da ulusal grup devlet okullarında anadillerinde eğitim görecektir mi? Ülke içi sınırlar (idari birimler, bölgeler,

rının iddiası, liberalizmin görmezden gelme tutumunun bizatihi özgül kültürlerin tezahürü olduğudur.³⁸ Bu liberalizmin bütün tarafsızlık iddialarına rağmen, aynı zamanda kendisi için savaş veren bir inanç olduğu anlamına gelmektedir.³⁹ Öyle ki, kimilerine göre insan hakları örneğin Amerikan anayasasında kendinden menkul bir gerçek olsa da, “bir kültürdeki gerçek, başka bir kültürde çok uzak bir kavram olarak görülebilir ve insan hakları düşüncesi en nihayet bir ideoloji⁴⁰ olarak kabul edilebilir. Öyleyse kültürlere ve dünya görüşlerine eşit mesafede durma iddiası beyhude görünmektedir. Kymlicka’ya göre, sorun insan haklarına dayalı yaklaşımların, tanınma sorununa yanlış cevaplar vermesi değil, çoğunlukla söyleyecek hiçbir şeyi bulunmamasıdır. Bu hususlar çoğunlukçu karar alma süreçlerine bırakılmıştır. Bu ise azınlıkların çoğunluğun insafına terk etmek demek olup, haksızlığa yol açarak etnik-kültürel çatışmaları artırmaktadır. Onun hakkaniyeti sağlayacak çözüm önerisi, “geleneksel insan hakları ilkelerine bir azınlık hakları teorisinin” eklenmesidir.⁴¹ Bu hak çeşidi eşitlik arayışını bir grup kimliğine istinaden yapar. Grup kimliğinin belli başlı kurucuları ise etnisite ve dindir. Şu anda mesele, evrensel sivil hakları aşmış, kendi kaderini belirlemede etnik ve dinsel bağlılıkların ön plana çıkması noktasına gelmiştir.⁴²

Liberal ilkelere saldıran ve çağdaş özgürlüğün bireyci özünü sorgulayan⁴³ Taylor, Frantz Fanon (1925-1961)’un, sömürgecilerin en büyük silahının kalarındaki sömürgeleştirilmiş halk imajının ezilen halklara zorla dayatmak olduğu fikrine dikkat çeker. Ona göre egemenler hâkimiyetlerini, ezilenlerde aşağılık hissi uyandırarak tesis ederler. Özgürlük ve eşitlik mücadelesi ise

eyaletler) kültürel azınlıkların yerel bir bölgede çoğunluk oluşturmalarını sağlayacak şekilde mi çizilecektir? Yöneltilen güçleri, özellikle de göç, iletişim ve eğitim gibi kültürel bakımdan hassas meselelerde, merkezi düzeyden, belli bazı azınlıkların denetimindeki yerel ya da bölgesel düzeye kaydırmak gerekir mi? Politik mevkiiler bir ulusal ya da etnik oran ilkesine göre mi dağıtılacaktır?... Azınlıkların bütünleşme sorumlulukları ne kadardır? Yurttaşlığa kabul edilmeden önce göçmenlerden ve mültecilerden hangi oranda kültürel bütünleşmeleri istenecektir?” Kymlicka, s. 30. Sorular böyle özlü ve ihatalı konulunca, bizim için de ne kadar tanıdık meseleler oldukları dikkatlerden kaçmamaktadır.

38 Taylor, “Tanınma Politikası”, s. 56. Taylor’a göre, Rousseau bu süreci başlatan kişi olsa da çözümü pek ikna edici değildir. Onun herkesi ortak bir amaca ve genel bir iradeye mutlak bir şekilde bağımlı kılması, Jakobenlerden itibaren son yüzyıldaki zorba totaliter rejimlerin de dayanağı olmuştur. s. 61.

39 A.g.m., s. 71.

40 Baumann, s. 15.

41 Kymlicka, s. 31.

42 Baumann, s. 18-19.

43 J. Habermas, “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşı”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, s. 114. çev: Mehmet H. Doğan, haz. Amy Gutman, YKY, İst., 2005, s. 115.

bu yüzden bu aşağılık hissini yok edilmesi ile başlar. Nasıl ki herkesin eşit hakları varsa, onların geleneksel kültürlerinin değerine olan inançları da saygıyı hak etmektedir. Fakat değer yargısı, Gadamer (1900-2002)'den mülhem, ufukların kaynaşmasını gerektirir. Yapılması gereken, ufukların kaynaşmasından doğacak karşılaştırmalı kültür incelemelerine açık olmaktır. Ne var ki, bu noktada düşünür karamsardır; “farklı kültürlerin göreceli değerlerinin açık seçik ortaya döküleceği o son ufuk çizgisinden henüz çok uzaktayız.”⁴⁴ Wolff (1952-)’a göre, Taylor’un farklılıkların tanınmasında başarısızlık olarak gördüğü şey muhtemelen karamsarlığının da nedenidir;

“ilkın, herhangi bir azınlığın ya da kısıtlı olanaklara sahip bir topluluğun kendilerine özgü bir dizi gelenek ve uygulamalardan oluşan, belirli bir bilgi ve estetiğe dayalı tarihi olan kültürel bir kimliğe sahip olduğunun bilincine gerçekten varılmaması, ikinci olarak da, bu kültürel kimliğin paha biçilmez bir değer ve önem taşıdığı kavranamamasıdır. Bu bağlamda, en belirgin olumsuzluklar, en iyimser bir bakışla, tanınmayan kültürlere üye olanların, toplumun ruhunu ve öz-saygıyı besleyen kaynaklardan yoksun oldukları için kendilerini köklerinden soyutlanmış ve boş hissedecekleri, en kötü olasılıkla da, kültürel açıdan yok edilme riskiyle yüz yüze kalacaklarıdır. En belirgin çözümler, o kültüre bağlı olanların soyundan gelenlerin kültürel geleneklerinin ve o topluluğun başarılarının tanıtılması, değerinin bilinmesi ve açıkça korunmasını içerir.”⁴⁵

Bugün tanınma politikaları gündemden düşmüyor ve teorik-pratik destek buluyor olsa da endişeler henüz giderilememiştir. Örneğin, Rockefeller (1936-)tanınma politikalarının aşırılığa kayması durumunda evrensel özgürlük idealinin tehlikeye gireceği kaygısını taşımaktadır. Zira demokrasi açısından etnik kimlik, cinsiyet, ırk ya da vatandaşlık birincil kimlik değildir. Çokkültürlü toplumlarda çeşitliliğe saygı mühimdir fakat eşit değerden kaynaklanan eşit hakların temel dayanağı değildir. Bir kimse eşit biçimde tanınma talep edebilmekte birlikte bunu etnik veya diğer kimliklerine değil, birincil kimliği olan insan olmasına atıfla yapmalıdır. Başka hiçbir şey bu evrensel kimliğin önüne geçemez. İkincil kimlikleri evrensel kimliğin önüne koymak hem liberalizmi tehlikeye atar hem de hoşgörüsüzlüğe kapı aralar.⁴⁶

44 Genel çizgilerini özetleyerek aldığımız bu görüşler için bkz. Taylor, “Tanınma Politikası”, s. 74-80.

45 Wolf, s. 85-86.

46 Steven C. Rockefeller, “Yorum”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: İlkun Özdemir, haz: Amy

Ancak Kymlicka'ya göre, “demokrasi, ekonomik refah ve kişisel hoşgörü, kuşkusuz kendi başlarına değerli, büyük mezziyetler” olsa bile, tek başlarına azınlık meselesini çözümede yetersizdirler.⁴⁷ Toplum, liberalleştikçe ve sekülerleştikçe adetlerinden uzaklaşır ve diğer kültürlerle hemhal olur. Fakat bu insanların ulusal kimliklerine sıkıca sarılmalarına engel olmamaktadır. Bu kimilerine “küçük farklılıkların narsizmi” olarak görünmektedir. İnsanlar için kültürlerinin bu kadar önemli olması, kültürel aidiyetin üyelerine anlamlı seçenekler sunmasında yatar.⁴⁸ “Kültürel aidiyetin, zamanla öz kimliğimizi şekillendirecek şekilde ötekilerin bizi algılama ve karşılama etkilediği göz önünde tutulduğunda, ‘yüksek bir sosyal değeri/profilidir. Dahası ulusal kimlik, başarı değil aidiyet temelinde olduğundan, ‘asli özdeşleşme odağı’ olarak hizmet vermeye özellikle uygundur... Dolayısıyla, kültürel kimlik ‘(insanların) öz kimliği için bir dayanak ve zahmetsizce, sağlam aidiyet emniyeti’ sağlar.”⁴⁹ Kültürel kimliğin öz kimlik üzerindeki bu katkısı sebebiyle liberaller bunun önemini kabul etmelidirler.⁵⁰

Peki, bazı azınlıkların talepleri tam da liberal ilkeleri reddetme ve toplumlarını liberal olmayan biçimde örgütlemekse yapılması gereken şey nedir? Kymlicka'nın bu konudaki soruları, sonuçta ortaya koymaya çalışacağımız gibi, meselenin bize bakan yönüne de işaret etmektedir. O şu soruları sorar:

Gutman, YKY, İst., 2005, s. 96. Ona göre bir liberal toplum, Quebec’de olduğu gibi bir kültürel gruba özel ayrıcalıklar, dokunulmazlıklar veya siyasal özerklik verme sorunuyla karşılaştığında, Taylor’un önerdiği gibi temel insan haklarından taviz vererek uzlaşma arayamaz. Demokrasi bütün kültürlere saygı gösterse de, yine de onlardan özgürlük ve eşitlik karşılığında ruhsal ve ahlâksal değerlerini bırakmalarını da ister. s. 99. Baumann’a göre de, çokkültürlülük bilmesinin çözülebilmesi için müşterek bir sivil kültür oluşturulmalıdır. Fakat sorun, bu sivil kültürün oluşması esnasında asimilasyon ihtimalinin varlığı, etnik gruplara verilen hakların şımartılmış azınlıklar doğurup doğurmayacağı, bunların üyelerine baskı yapma olasılıkları, dinsel grupların dinden dönme-mürtedlik konusundaki yaklaşımları gibi meselelerdir. Buradan anlaşılan tek başına topluluk haklarına dayanmanın müşterek bir sivil kültürü olmayan bir devlete müncer olacağıdır. Baumann, s. 23.

47 Kymlicka, s. 23. Yazar önceleri liberal demokratik devletlerin azınlıkları sektörler olarak görüp, onları asimile etmeye çalıştıklarına işaret ediyor. Fakat asırlar süren görmezden gelmelere, yasal ayrımcılığa rağmen azınlıklar kimliklerini muhafaza etmişlerdir. Devlet kimliklere saldırdıkça ayrımcılık artmış, sadakat azalmıştır. Dolayısıyla yeni bir tutum kaçınılmazdır. Azınlıkların sadakatini sağlamanın en iyi yolu saldırmak değil, kabullenmek, bir çeşit federalizmle özyönetim taleplerini çözüme bağlamaktır. bkz. s. 16-18. Yazara göre bu Batı tecrübesinden alınması gereken en büyük derstir. Batı ancak bunu kabul ettikten sonra azınlık sorunlarıyla barışçı ve demokratik biçimde baş etmeyi öğrenmiştir. s. 23.

48 Kymlicka, s. 147.

49 A.g.e., s. 148.

50 A.g.e., s. 171. Bu anlamda kültür yaşamı şekillendiren kalıptır, hatta birbirinin aynı nüshalar (bireyler) çoğaltan büyük bir fotokopi makinesidir. Gerd Baumann, s. 32.

“Eğer bir azınlığın üyeleri dinsel ortodoksi ya da geleneksel cinsel rolleri güçlendirme yetilerini yitirirse, bu grup ayrı bir toplum olarak varlığını sürdürmek açısından *varlık nedenlerini* kısmen yitirmiş olmaz mı?... Grubun diğerlerini yönetmek ya da onları kaynaklarından yoksun bırakmak gibi bir niyeti yok da, sadece kimse karışmadan kendi cemaatini liberal olmayan geleneksel normlara göre yönetmek istiyorsa?... Azınlıklar kendi değerlerini başkalarına dayatmadıkları takdirde, kendi üyelerinin özgürlüklerini sınırlamayı getirirse bile, toplumlarını canlarının istediği gibi örgütlemelerine izin verilemez mi?... Barışçıl bir ulusal azınlığı ya da dini tarikatı ‘bizim’ liberal bireysel özgürlük ilkelerimize göre yeniden örgütlenmeye zorlamak tamamen *hoşgörüsüzlük* değil midir?”⁵¹

Kymlicka’ya göre bu gibi talepler onları kültürel olarak ayrı yapan şeyin kendisi olduğundan, devletin, ülkesinde yaşayan farklı sosyal grupların kolektif amaçlarını, eğer bu amaçlar diğer grupların varlığını ortadan kaldırmaya yönelmemişse, elde etmelerini garanti altına almak durumunda olduğu fikri yaygınlaşmaktadır. Dahası “hangi tür ahlâki, felsefi, dini inanışa sahip olursa olsun, hangi kültürel gruba (etnik ya da ulusal) mensup olursa olsun, aynı siyasal toplumun bir üyesi (devletin vatandaşları) olmak bakımından belli bir ülkede yaşayan tüm insanların, bu sıfatları gereği eşit haklara sahip oldukları gerçeği ve buna paralel olarak siyasal karar alma sürecine eşit şartlarda katılmalarının kabulü, hem ahlâki ve hem de sosyolojik bir zorunluluk olmasının ötesinde giderek hukuksal bir ödev haline dönüşmektedir.”⁵²

Çokkültürlü bakış açısının, en genel olarak birbirlerini tamamlayan üç görüşün, “yani insanların kültürle iç içe olduğu, kültürel çeşitlilik ve kültürler

51 A.g.e., s. 237. Kymlicka sorular böyle koyulunca, liberal değerlerin dayatmanın hata gibi görünüşünü söyler. Yine de bunlar, liberallerin kendi aralarında dahi tartışılan zor sorulardır. s. 237. Zira din savaşlarının ardından ortaya çıkmış olan hoşgörü temel bir liberal değerdir. Ne var ki, liberal olmayan hoşgörü çeşitleri de vardır. Düşününürün bu konudaki en belirgin örneği, son zamanlarda da çeşitli vesilelerle gündeme gelen Osmanlı Millet Sistemi’dir. Bu sistemde, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar özerk milletler olarak kabul görüyor ve kendi üyeleri üzerinde kısıtlayıcı dinsel kurallar ihdas etmelerine karışılmıyordu. s. 239. Ona göre bu sistem bir hayli insancıl, farklılıklara hoşgörülü ve istikrarlı idi. Elbette Osmanlı, bireysel inanç özgürlüğünü tanımadığı için, liberal bir toplum değildi. Dinsel cemaatlerin üyelerine dayatma yapmaları önünde engel yoktu ve din değiştirme hürriyeti yok denecek kadar azdı. Nihayet, önemli bir tanımla, “millet sistemi, aslında, teokrasilerin bir federasyonu” idi. s. 240-241. Ona göre, Osmanlı Millet sistemi, liberal olmayan dinsel hoşgörünün en gelişmiş modelidir. s. 242.

52 Balı, s. 276-277. Yazar, azınlıkları dezavantajlı kılan ulusal bir kimlik yerine, farklı kültürel-siyasal kimliklerin toplamından oluşan heterojen bir siyasal kimlik tanımını esas almak gerektiğini ileri sürer. Ancak bu yolla, farklı kolektif kimlik sahibi bireylerin, farklılıkları korunarak, müşterek bir siyasal kimliği kabullenmeleri ve bütün olarak toplumun iyiliği gibi bir ortak bir amaçta birleşebilmeleri mümkündür. s. 278.

arası diyalogun kaçınılmaz ve arzu edilir olduğu ve tüm kültürlerin iç çoğulculuğa sahip olduğu görüşlerinin- yaratıcı etkileşiminden”⁵³ olduğu artık kabul edilmektedir. Parekh’e göre, bu düşünce benimsenince, belirli bir düşünme ve yaşam biçiminin mükemmel, en iyi ve fitri olarak zorunlu olduğuna yönelik görüşler tutarsız görünmeye başlar. Çünkü çokkültürlü bakış açısı, sınırlı doğaları sebebiyle hiçbir dünya görüşünün, insanın ve onunla ilgili olguların tüm zenginliğini, karmaşıklığını ve azametini kapsamasına imkân olmadığını görmemize imkân verir.⁵⁴ Ne var ki, bu bakış açısının güçlü bir göreceliği salık verdiği açıktır. Bu nedenle bizzat bu göreceliği kendi varlığına saldırı olarak görme ihtimali bulunan öğretiler,⁵⁵ mesela dinler, hâlâ en dirençli sorun alanını oluşturmayı sürdüreceklendir.

Sonuç

Toplum ve kültürün, öznenin kendi bilincine vardığı aynaları olduğunu söyleyebiliriz. Bugün kimliğin, benliğin zaman ve mekân dışında kendiliğinden öz-inşa olarak tasarlandığı modernitenin hilafına, sosyo-kültürel bağlam-sallık göz önüne alındığında, artık kültürlerin, cinsiyetin, dilin, dinin, etnik kimliğin görmezden gelinmesi güçleşmektedir. Bireysel haklar yerine topluluk, grup hakları gündeme oturmaktadır. Sözelimi Habermas (1929-)’ın da belirttiği gibi günümüzde “feministler, etnik ve kültürel azınlıklar, uluslar ve kültürler baskıya, marjinalleşmeye, saygısızlığa karşı kendilerini savunmakta ve ister bir çoğunluk kültürü bağlamında ister halklar topluluğu içerisinde kolektif kimliklerin tanınması yönünde savaşım vermektedirler.”⁵⁶ Sivil toplum örgütlerinin güçlenmesi, Lilliput halkının Gulliver’e yaptığı gibi, Leviathan’ı binlerce küçük sicimle bağlayıp kıpırdayamaz hale getirmiştir.⁵⁷ Bu husus, daha çok sayıda insan ve topluluğa saygıyı içeren ve zahirde olumlu gelişmeler olarak görülmektedir.

53 Parekh, s. 430.

54 A.g.e., s. 430. Faydalı yorumlar için bkz. 427-437.

55 Mesela, Eberle’ye göre, “kötülük problemlerinden sonra muhtemelen herhangi bir dinsel geleneğin yüzleştiği en büyük bilişsel sorun dinsel çoğulculuktur. Farklı ve çatışan dinler çokluğu herhangi bir müntesibi şüpheye gark edecektir... Çoğulculuk önemli dozda bir şüpheyi dinî bağlılığa şırınga eder.” Christopher J. Eberle, *Religious Convictions in Liberal Politics*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2002, s. 32-33.

56 Habermas, s. 120.

57 Stephen Toulmin, *Modernitenin Gizli Gündemi*, çev: H. Arslan, Paradigma Yay., İst., 2002, s. 272.

Mevcut gelişmelere rağmen, kimlik ve tanınma politikaları öne çıktıkça ve insanlar bunun gereklerini talep ettikçe çeşitli sorunlar baş göstermektedir. Bauman (1925-)'ın “bahçesini zararlı otlardan temizleyen bahçıvan”⁵⁸ metaforuyla ifade ettiği gibi, modernitenin ötekini yok sayan ulus-devletin tasavvur ettiğinin aksine, farklılıkların gündeme gelmesi siyasetin çözmesi gereken acil sıkıntılar doğurmuştur.⁵⁹ Sıkıntı önemlidir; zira göçmenlerin kültürlerinden, dinlerinden ve dillerinden vazgeçmeyip, bu bohça/bagajlarıyla kabul görmek istemeleri faşizan yaklaşımları tetiklemektedir. Uyuklama haline geçtiği anlaşılan bu tutumlar, muhtemelen dünyada yaşanan güç dengelerindeki değişim ve gücün başka yerlere kayması sonucunda tecrübe olunan refah kaybı ile dirilmekte ve öfke-hınç olarak azınlıklara yansıtılmaktadır.⁶⁰

Hasılı yeni “toplumsal tahayyül”de öznenin (ve siyasal yansıması ulus-devletin) gıdıklanıyor olması, pek de yüzlerde gülümsemeye yol açmakta değildir. Bu, hak talebinde bulunanlara karşı, hâkim kültürün üyelerinde memnuniyetsizlik, hoşnutsuzluk ve farkındalık yaratmaktadır. Tanınma isteyenlere yönelik “daha önce olmadıkları, hadlerini aştıkları, her yeri işgal ettikleri” tarzı yakınmalar ülkemizde de çeşitli hususlar vesilesiyle duyulan sözlerdir. Taylor’un ifade ettiği gibi, tanınma talepleri milliyetçi akımların da işine gelmektedir. Şöyle ki çokkültürcülük ve tanınma politikaları bir yandan ulus-devletin milliyetçi yapısını aşındırırken, diğer yandan normalde kendini milliyetçi olarak tanımlamayan kitlelerde de “latent” halde bulunan damarı kıskırtmaktadır.⁶¹

Çokkültürcülük siyasetinin beklenmedik bir yan etkisi diyebileceğimiz bu ötekileştirici tutumun yanı sıra her kimliğin tanınma talep etmesi normal bir şey olmadığı gibi (zira bu bireyin seçtiklerinin saygıya değer olduğu şeklindeki modern-liberal kabulü tazammun eder), hangi kimliğin tanınmayı nereye kadar hak ettiğine karar verme merciinde olanların hala belirli bir dünya gö-

58 Bauman’a göre, “modern kültür, bir bahçe kültürüdür... Modern soykırım, modern kültür gibi, genelde bir bahçıvanlık işidir... Bahçe olan her yerde yabancı otlar olacaktır. Ve yabancı otlar yok edilmelidir.” Zygmunt Bauman, *Modernite ve Holocaust*, çev: Süha Sertabiboğlu, Versus Yay., İst., 2007, s. 129-130.

59 Birkaç yıl evvel Paris’te olan olaylar, Avrupa’daki Müslümanların bilhassa kadınların tesettür meselesi üzerinden maruz kaldıkları baskılar, karikatür krizleri, gurbetçi Türk vatandaşlarının “entegrasyon mu asimilasyon mu” sorularını doğuran sıkıntıları bunlara birkaç örnektir.

60 Baumann’ın zenginliğin mayayı tutturmadaki etkisi hakkındaki yorumunu hatırlayalım. bkz. Baumann, s. 38.

61 Zira “ördek ve timsah” hikâyesinde olduğu gibi özgürlük her zaman janus yüzlüdür: Ferman çıkar ve nehirde dolaşmak tamamen serbesttir. Ördek sevinir, fakat timsah, “unutma, artık ben de özgürüm” der.

rüşünün içinden konuşmak durumunda oldukları da açıktır. Bu durumda karar verme konumunda olmak her halükarda birilerinin lehine olmak demektir. Her dünya görüşünün kendi açısından ötekileri, tanınmayı hak etmeyenleri olacağına göre, her dünya görüşünün de karar veren konumuna gelmeyi arzulaması olağandır.⁶² Siyasetin sağlayacağı uzlaşma bu yüzden, elbette belirli bir ahlâktan tamamen hâli olmaması gerekse de, geçici ve istikrarsız bir denge olan *modus vivendi*'dir.

Rawls (1921-2002)'un çok yerinde söylediği gibi “kayıpsız bir sosyal dünya yoktur ve bu durum adaletsizlik değildir.”⁶³ Yani bir dünya görüşü, bir ideoloji veya bir dinin hâkim olduğu bir tarih-toplu-devlette bu hâkim kültürün karşısında ikici planda kalmak zorunda olması (ve her dünya görüşünün kendince seddi zerafi tutumu içermesi) hasebiyle kendisinden bir şeyler yitiren ve dünya görüşlerinin tamamını sosyal-kültürel hayata, siyasal yaşama, yasa yapım süreçlerine, kamusal ve özel alana (mesela dinden çıkmanın yasaklanması) yansıtamayan kapsamlı öğretiler olacaktır. Bu durumda mezkur öğretiler çeşitli sıkıntılarla karşılaşacaktır. Bütün kadrosuyla yansıtılamayan bir gelenek, üyeleri üzerinde mutlak bir ufuk oluşturamayacak ve matrikste “solucan delikleri” oluşacaktır. Bu deliklerden içeriden dışarıya, dışarıdan içeriye sızmaların kaçınılmaz olması, bunun da o öğretinin nesiller boyu kendi idamesini sağlayacak bütünlüğüne ve kompakt oluşuna hâle getirmesi yüksek bir olasılıktır.

Ne olursa olsun, mutlak rasyonel liberal örtüşen mutabakat mümkün olmadığı gibi, çokkültürlülük politikaları farklılıklara karşı daha açık, renk, ırk veya cinsiyet körü olmama, bir nevi ileri bir soyutlama olma iddiasında

62 Bu noktada Gutman'ın önemli sorusundan faydalanabiliriz. “Liberal demokratik bir toplum örneğin etnik köken ya da ırkçı üstünlük tutumlarıyla diğerlerine karşı düşmanca davranan kültürlerle saygı duymalı mıdır?” Eğer cevap evet ise böyle bir saygı tüm insanlara eşit davranma ilkesi ile nasıl bağdaşacaktır? Eğer yanıt olumsuz ise, bu sınır nasıl belirlenecektir? Gutman, s. 24-25. Benzer bir soruyu Kymlicka konu eder. “Eğer bir kültür bireysel seçimi engelleyecek şekilde örgütlenmişse ne olacak; örneğin, bir kültür insanlarına özel bir rol ya da hayat tarzı tayin ediyor ve o rolün herhangi bir sorgulanmasını ya da gözden geçirilmesini yasaklıyorsa?” ne yapılmalıdır? Kymlicka, s. 141. Bizim de vurgulamak istediğimiz husus budur. Mesela poligamiye izin veren bir din sırf bu nedenle kadın düşmanı addedilip, saygıya layık görül-meyecek midir? Veya tesettür yüzünden, kadını ikinci sınıf insan, cinsellik nesnesi kabul ettiği mi iddia edilecektir? Buna karar verme merci kimdir? Mesela, yazara göre, “kadın düşmanlığı, ırkçı nefret vs. gibi saygıyı hak etmeyen görüşler başkalarının çıkarlarını utanmazca göz ardı eden, bu yüzden de gerçek bir ahlâksal konumu bulunmayan görüşlerdir.” Gutman, s. 39. Fakat yine benzer muhakeme ile “neyin kadın düşmanlığı neyin olmadığına kararını kim verecektir?” sorusu sorulabilir.

63 Rawls, *Political Liberalism, (Expanded Edition)*, Columbia Univ. Press, New York, 2005, s. 197; John Rawls, *Justice as Fairness: A Restatement*, Edited by Ervin Kelly, The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2001, s. 154.

olsa bile, en nihayet, kendisi de sadece (daha geniş de olsa) bir çerçeve-çita oluşturmaktadır. Bu döngüden kurtuluş olmadığı gibi, uzun süreli evrensel ahlâki mutabakatlar da söz konusu değil gibi görünmektedir. Tarihin akışına, zamanın ruhuna, beklenmedik ani değişimlere yol açacak olaylara, güç dengelerinin değişmesine bağlı olarak yeni bakış açıları, yeni efendiler ve yeni köleler (Robinson'lar ve Cuma'lar) belirebilecektir. Bu diyalektiğin bitmesi beklenmemelidir. Unutulmamalıdır ki, mevcut sorunlar, tarihin sonunun geldiği, yatay bir seyirde akacağına iddia edildiği günlerde gündeme oturmuştur. Üstelik bu iddia tam da tanınma politikalarının dayandığı, insanın başkasının arzusunu, kabulünü arzulama, tanınmasını isteme duygusunun liberal demokrasiler tarafından tatmin edildiği, dolayısıyla tarihin motorunun durduğu görüşünü yalanlarcasına gündemdedir. Dahası bu politikalar liberal demokrasinin şu ya da bu türden bir varyantı görünümündedirler. Bu durumda, dünyayı başka şekilde gören, insan doğasını, ahlâkı farklı yorumlayan öğretilerin soruna farklı bakması hatta böyle bir sorundan söz etmeyi beyhude kılacak yeni bir dünya inşa etmek istemesi de imkânsız değildir. Ancak "sistemin" bu "talebi tanınması"nı beklemek ise oldukça iyimser görünmektedir.

Sorunlar baş gösterip liberalizmin ana akımının, çözmek bir yana bunlara cevabı bile olmadığı anlaşılınca, Kymlicka başta olmak üzere bazı kuramcılar, alternatif birlikte yaşama projeleri, hoşgörü modelleri aramaya başlamışlardır. Bu çabanın sonucunda, kuru(cu) bir rasyonalizmin ürünü olan simülasyonlardan da öte, tarihte tecrübe edilmiş, üstelik de tarihin gördüğü en çok dinli, kültürlü, milletli toplumlardan birini, eşi görülmedik bir müsamaha ve istikrar içinde yüzyıllar boyu yönetmiş bir model öne çıkmıştır. Bu Kymlicka'nın da işaret ettiği ve son zamanlarında Rawls tarafından da düzgün toplumlar arasında gösterilen⁶⁴ Osmanlı ve onun dinsel farklılıklara dayanan millet sistemidir. Millet sisteminin liberal olmadığı, bireysel değerlere değil, cemaat değerlerine önem verdiği, bireylerin cemaatleri tarafından baskı altında tutulduğu ileri sürülmüştür. Fakat bu açık bir anakronizmdir. Zira bilerek ya da bilmeyecek gözden kaçırılan şey bu insanların böyle bir özgürlüğü zaten bilmedikleri, dolayısıyla bunu aramadıkları, sahip olmadıkları için de yas tutmadıklarıdır.

64 John Rawls, *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması*, çev: Gül Evrin, İst. Bilgi Üniv. Yay., İst., 2003, s. 80-84. "Osmanlı-barışı" ile ilgili son zamanlardaki bu övgülere karşın, aynı yapıyı, Osmanlı'nın muasırı Spinoza (1632-1677)'nin "despot bir sistemin şahikası" olarak niteler. bkz. Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, çev: B. Ertuğrul, Biblos Yay., İst., 2008, s. 12.

Hatta böyle bir özgürlüğü ahlâksızlık, isyan vs. göreceklere bile düşünülebilir. Bugünden onların haline acımanın hiçbir mantıksal açıklaması yoktur.

Geleneksel dünyada, mesela millet sistemi altında yaşayan cemaatler, ülkeyi yöneten hanedanın ırkından, eğer bu hanedan çoğunluğa da dayanıyorsa, kaynaklanan dil, kimlik gibi meselelerde bugünkü kadar rahatsız olmuyorlardı. Çünkü zihinlerinde böyle bir tasavvur yoktu. Kaldı ki, ulus-devletin bugünkü anlamıyla yani, bir ulusun belirli bir toprak parçası üzerindeki hâkimiyeti anlamında ancak Machiavelli (1469-1527) tarafından kullanıldığı düşünüldüğünde böyle bir bilinç gelişmemesi normaldir. Daha önce bir ailenin mülkü olan devlette yaşayan insanların toprakları kendine ait görmemeleri, siyasal yapılanmanın da ırk temelli olmayışı, şimdiki manada kimlik sorununun görülmemesinin nedenidir.⁶⁵ Ayrıca, Selçuklu ve Osmanlı örneğinde gördüğümüz gibi, günümüzün çokkültürlülük ve tanınma sorunlarının başat mevzularından olan dil konusu da sıkıntı kaynağı değildi diyebiliriz. Zira belirli bir etnik kökenden gelmelerine rağmen bu iki büyük hanedanlık, ilim ve edebiyat dillerinde başka dilleri kullanmaktan yüksünmemiştir. Fakat şimdi en ufak bir hâkim dil vurgusu diğerlerinde kimlik parçalanması, saygısızlık hissi sebebiyle huzursuzluk yaratmaktadır. Tanrı'dan ve hanedandan, Hobbes (1588-1679) ve Rousseau (1712-1778) gibi ilk burjuva düşünürlerince topluma aktarılan iktidarın homojen bir ulus eliyle kullanılma süreci dışlamalara yol açmıştır.

Toplumların bu kadar çoğulcu olduğu bir ortamda, bunları tatmin edecek bir siyasal-toplumsal yapının var olabileceğini düşünmek romantik bir ütopyadır. Belki de umulması gereken şey, insanın her şeyi kendi seçimine bırakmakla, geleneksel yapıları berhava etmekle övünen modernliğin yol açtığı bu kaotik ortama geçici çözümler aramak değil, bir gün “aralarındaki ortak bir kelimeye gelme” ihtimali olanların dünyayı daha istikrarlı bir yapıya kavuşturmalarınıdır. Bu da bir ütopya olabilir fakat kendi ütopyam başka ütopyadan daha “realisttir”. “Aralarındaki ortak kelimeye gelme” çağrısında bulunanların ilişkileri geçmişten günümüze pek iç açıcı görünmese de, Osmanlı örneğinde olduğu gibi, bugüne nazaran iyimser olmak için nedenlerimizin mevcut olduğu görülmektedir. Zira Gencer'in de belirttiği gibi, mesela “İslâm ile Hıristiyan âlemi,

65 Seyfî Ögün'ün geleneksel aidiyet ile modern kimlik arasında yaptığı ayrım açıklayıcıdır. O, kimlik ile aidiyet arasında bir ters ilişki görür. Kimlik aidiyet dünyamızdaki bir daralmanın neticesidir. S. Seyfî Ögün, “Kimlik Mahremiyeti Olmayan Aleniliktir”, Zaman Gazetesi, 30-9-2011.

asırlar boyunca tikel inanç boyutunda bir mücadele verseler de ortak evrensel bir hikmete dayanmayı⁶⁶ sürdürmüşlerdir.

Bununla birlikte yine de *modus vivendi*'den ötesinin beklenmemesi ekseninde “mümkün dünyalar” içinde “ebedi barış” ihtimal dışı görünmektedir. Buradaki kazanç, ilâhî murada en yakın hayatın yaşanmasını sağlayacak atmosferin inşasını temindir. Çünkü ne olursa olsun, aynı hikmeti paylaşanların kurdukları dengenin, soğuk savaş döneminde Amerika ve Rusya arasındaki dehşet dengesine (M.A.D.) benzeme olasılığı daha düşüktür. Ayrıca bu denge süresince insanların pratik hayatları pek de farklılık göstermeyeceği için bazı genel ve sembolik ilkeler dışında egemen kültür diğerine sınırlar koymayacaktır. Kısacası çare daha fazla özgürlük, daha fazla çeşitlilik değildir. Çözüm insanların elbette gönüllü olarak bu düşünceye evrilmelerinde ve özgürlüğe tutsaklıktan özgürleşmelerindedir. Batı aşırılıklar uygarlığı olarak ifrat ile tefrit arasında salınmaktadır.⁶⁷ Tesbih tanelerini bir arada tutan ipi koparıp kendi içinde yaşayan sayısız monad yarattıktan sonra, monadlara pencereler açmak ve aralarında iletişim sağlamaya çalışmak beyhudedir. İster bireysel ister bireylerin öbikleştikleri cemaat monadları olsun, aralarında ezeli ahengi temin edip, mekanizme teleolojiyi birleştiren müteal irade olmaksızın monadların aynı şeyi yaşıyor olmaları olası görünmemektedir. “Kesrette vahdet sağlama” çabası ancak kesreti oluşturanların ontolojik farklılıklar göstermemesiyle mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aktay, Yasin, Çokkültürlülük Blok Tasavvura Yenik mi Düşüyor? Yeni Şafak Gazetesi, 24 Eylül 2007.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler*, çev: İskender Savaşır, Metis Yay., İstanbul 2007.
- Appiah, K. Anthony, “Kimlik, Sahicilik, Hayatta Kalma, Çokkültürlü Toplumlar ve Toplumsal Yenidenüretim”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: Nazlı Ökten, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul, 2005.

66 Bedri Gencer, *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet*, Kapı Yay., İst., 2011, s. ix.

67 Zira Kymlicka'nın işaret ettiği gibi farklılıkları mübalağa etmek bir çeşit narsizm ise, hatırlanmalıdır ki, ulus-devleti inşa eden atomist bireycilik de narsist bir kültürdü. bkz. Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, s. 50. Aynı şekilde, Cahoon'da an itibarıyla modernliğin geldiği aşamayı, “özelciliğin aşkınlıktan uzaklaşmış, radikalleşmiş biçimi olması hasebiyle felsefî narsizm” olarak niteler. L. Cahoon, *Modernliğin Çıkması*, çev: A. Demirhan, E. Çatalbaş, İnsan Yay., İst., 2001, s. 8.

- Balı, Ali Şafak, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet, Öteki ile Barış İçinde Yaşamak*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.
- Bauman, Zygmunt, *Modernite ve Holocaust*, çev: Süha Sertabiboğlu, Versus Yay., İstanbul 2007.
- Baumann, Gerd, *Çokkültürcülük Bimecesi, Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek*, çev: Işıl Demirakın, Dost Kitabevi, Ankara 2006.
- Benhabib, Şeyla, *Ötekilerin Hakları, Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*, çev: Berna Akkıyal, İletişim Yay., İstanbul 2006.
- Cahoone, Lawrence, *Modernliğin Çıkmazı*, çev: A. Demirhan, E. Çatalbaş, İnsan Yay., İstanbul 2001
- Eberle, Cristopher J, *Religious Convictions in Liberal Politics*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 2002.
- Gencer, Bedri, *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet*, Kapı Yay., İstanbul 2011.
- Gutman, Amy, “Giriş”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*; çev: Özcan Kabakçioğlu, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul 2005.
- Habermas, Jürgen, “Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: Mehmet H. Doğan, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul 2005.
- Köker, Levent, “Charles Taylor: Kimlik/Farklılık Sorununa Sahici Demokratik Çözüm Arayışı”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul 2005.
- Kymlicka, Will, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul 1998.
- Öğün, S. Seyfi, Kimlik Mahremiyeti Olmayan Aleniliktir, Zaman Gazetesi, 30-9-2011.
- Parekh, Bhikhu, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, çev: Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınevi, Ankara 2002.
- Rawls, John, *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması*, çev: Gül Evrin, İst. Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2003.
- _____, *Political Liberalism, (Expanded Edition)*, Columbia Univ. Press, New York 2005.
- _____, *Justice as Fairness: A Restatement*, Edited by Ervin Kelly, The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2001.

- Rockefeller, Steven C., “Yorum”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: İlnur Özdemir, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul 2005.
- Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, çev: B. Ertuğrul, Biblos Yay., İstanbul 2008.
- Taylor, Charles, “Tanınma Politikası”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: Yurdanur Salman, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul 2005.
- _____, *Modernliğin Sıkıntıları*, çev: U. Canbilen, Ayrıntı Yay., İstanbul 2011.
- Toulmin, Stephen, *Kozmopolis, Modernitenin Gizli Gündemi*, çev: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yay., İstanbul 2002.
- Walzer, Michael, “Yorum”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: Cem Akaş, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul 2005.
- Wolf, Susan, “Yorum”, *Çokkültürcülük; Tanınma Politikası*, çev: Rita Urgan, haz: Amy Gutman, YKY, İstanbul 2005.